

ОСОБЛИВОСТІ РОЗВИТКУ ІНСТИТУТУ ШЛЮБНОГО ДОГОВОРУ В УКРАЇНІ

УДК 347

Важливість сім'ї як соціального інституту зумовлена функціями відтворення життя, виховання дітей, формування їх індивідуальної свідомості, тобто відтворення майбутнього будь-якої держави.

На сучасному етапі розвитку України слід визнати, що сім'я є найбільш вразливим елементом нашого суспільства, що потребує політичного, економічного та соціального захисту як на державному, так і на суспільному рівнях. Тому, сьогодні актуальною є проблема ефективності законодавчого захисту сім'ї. В Україні відбувається формування та поступове впровадження нового цивільного та сімейного законодавства, метою якого є систематизація старої та створення нової правової бази, яка б у повному обсязі відповідала сучасності та регулювала сімейно-шлюбні відносини, зокрема, і майнові питання.

Безперечною ознакою процесу нормотворення останніх років є розширення диспозитивних засад регулювання відносин у сімейно-правовій сфері, зокрема майнових відносин подружжя. М.В.Антокольська слушно відзначає, що сьогодні змінилися самі принципи регулювання цих відносин, коли правила, встановлені імперативними нормами, поступаються місцем диспозитивному регулюванню [1, с.151]. Найбільш яскраво ця тенденція проявляється в правовому регулюванні договірних відносин подружжя. Договірний режим базується на договорі подружжя між собою, але при цьому він обов'язково включає і нормативний елемент, без якого в принципі неможливим було б його існування. Особливістю договірної форми майна подружжя є те, що правові норми, які входять до його складу, мають загальнодозвільний характер і виступають в якості базової посилки, на підставі якої вже власне подружжям безпосередньо формується зміст цього режиму, визначаються їх майнові права та обов'язки. В зв'язку з цим договір, як засіб регулювання майнових відносин подружжя, в структурі

договірному режиму набуває вирішального значення, визначаючи його обсяг та основний зміст.

Сучасний процес нормотворення відзначається тим, що у законодавство, теорію та практику повертаються правові інститути, які в далекому минулому були добре відомі і становили невід'ємну частину правового життя, а потім внаслідок об'єктивних чи суб'єктивних причин були з неї витіснені. Підтвердженням цьому служить відродження інституту приватного права, низки договорів, інституту заручин, який сьогодні одержав своє законодавче закріплення в Сімейному Кодексі України [5, с.130].

Найпоширенішим і найзмістовнішим видом подружніх договорів є шлюбний договір (контракт), який, крім того, є одним з найдавніших правових інститутів. Це пов'язане з тим, що моногамний союз чоловіка та жінки завжди передбачав наявність тих чи інших майнових відносин подружжя і, отже, необхідність їх нормативної регламентації. Дія сімейного законодавства України шлюбний договір є новим правовим інститутом, хоча на Заході практика шлюбних контрактів існує давно.

Історія розвитку інституту шлюбного договору налічує не одне століття. Окремі питання генезису шлюбного договору стали предметом розгляду таких вітчизняних та зарубіжних вчених як І.В. Жилінкова, А.П. Пономарев, І.Г. Оршанський, П. Дашкевич, Л. Драгневич та ряду інших. Неодноразово згадується про шлюбний договір в контексті дослідження форм укладення шлюбу та весільної обрядовості в праці "Брак у народів Западної и Южно́й Европы".

Історично так склалося, що шлюбний договір був пов'язаний з інститутом заручин, який, як вже зазначалося вище, також довгий час не визнавався в Україні на законодавчому рівні. Ще зовсім недавно про шлюбний договір можна було говорити лише при характеристиці сімейного права зарубіжних країн. Вважалося, що сама ідея шлюбного договору, як мінімум, чужа світогляду радянських людей, а як максимум являється порочною в корені [2, с.3]. Та разом з тим, дослідження ряду праць свідчить про те, що елементи шлюбного договору були притаманні українському звичаєвому праву.

Вступ у шлюб, як правило, супроводжувався подарунками подружжя, їх батьків і родичів; передачею посагу, викупу, калиму вранішнього дару; визначенням умов подальшого проживання подружжя, їх дітей, родичів. При визначенні майнових прав та обов'язків подружжя, а також рамок, в межах яких кожен із них може діяти щодо майна, цілком прийнятною виявлялася універсальна конструкція договору. Протягом століть за допомогою шлюбних договорів закріплювались права подружжя на майно, встановлювався порядок його поділу і передачі в спадщину, визначалися умови відповідальності подружжя за спільними та особистими боргами [4, с.60].

Якщо звернутися до історії виникнення інституту шлюбного договору, то найбільш стародавнім його зразком вважається Кетубехс, якому понад дві тисячі років. Це перший з виявлених договорів що містить положення про умови поділу майна подружжя на випадок розлучення. Мойсеево-раввинське право стародавніх євреїв визнавало здійснення шлюбного договору необхідною умовою укладення шлюбу і приписувало йому письмову форму (звідси й назва такого договору - "кетуба" (від "kethuba" - письмо). За таким договором чоловік зобов'язувався утримувати і пристойно годувати свою дружину, зберігати її посаг і т.ін [4, с.61].

Майнові договори, які в тій чи іншій формі супроводжували і зміцнювали шлюб, укладалися в багатьох країнах Стародавнього Світу.

На різних етапах розвитку правової історії людства значення шлюбного договору змінювалося: в одних випадках він набував ключової ролі при формуванні подружніх відносин, в інших - втрачав своє значення і замінювався одноманітними нормами законів. У Європі укладення шлюбних договорів відоме, як мінімум, із середніх віків. Шлюб розглядався багато в чому як економічний союз, тому він і супроводжувався укладенням відповідних майнових договорів.

Щодо об'єктивних умов формування шлюбно-сімейних звичаїв на території України, то вони відзначалися особливим різноманіттям. Адже відомо, що окремі землі України протягом тривалого часу знаходилися у складі різних держав, кожна з яких була своєрідною щодо соціально-економічного розвитку, політичного устрою, конфесійної ситуації. Це врешті-решт призводило до формування регіональних типів традиційно-побутової культури України. Дуже

складними були соціальна й етнічна структура населення, характер міжетнічних та міжрегіональних взаємин, що також позначалось на системі звичаєвих правил, норм поведінки та моральних підвалин.

Проте в усьому цьому розмаїтті існувала усталена основа, притаманна українському населенню всіх регіонів України. Однією з її складників була система цінностей сімейного життя. В середовищі українців підготовка до сімейного життя ніколи не сприймалася як особиста справа тих, хто укладав шлюб, їх батьків та родичів; це була і справа громадськості.

Укладання шлюбу набувало великої соціальної престижності, підвищуючи авторитет людини. Серед українського населення, особливо серед селянства, значного поширення набули шлюбні договори. Вже в період Литовсько-Польського князівства "головне місце в шлюбах належало не церковному вінчанню, а договорам при вступі у стан малжонський, - "інтерцизам", якими встановлювався посаг нареченої, та "віно", що повинен був дати їй чоловік - "малжонек"... Оце все - інтерциза, розмір посагу та піна - мало бути записане до книг городських"[8,с.412].

В основі укладання шлюбу на Україні впродовж XVI - XIX століть був договір (зговір, змовини, згода), що укладався між батьками та родичами кожної сторони. Посередниками між ними виступали довірені особи: сват або сваха. Як правило, майнові аспекти майбутнього сімейного життя молодих обговорювалися вже при сватанні ("заручинах", "змові"). Як відзначав П. Дашкевич, "під час сватання передшлюбний договір розробляється у всіх деталях: визначається, чи піде наречений "у прийми", чи наречену візьме до себе, домовляються про посаг, обмінюються подарунками і призначають день весілля" [3, с.220-221]. Цікавим є питання про набуття чинності передшлюбного договору. Він вважався таким з моменту, коли наречена вручала старостам "рушники" на знак згоди на укладення шлюбу. У зв'язку з цим саме сватання іноді носило назву "брання рушників" чи просто "рушники"[9, с.171]. Після цього в українських селах родичі нареченої ходили на "поглядушки" ("розглядини", "оглядини"), тобто на огляд господарства нареченого [4, с.64].

Шлюбний договір спочатку укладався усно, а починаючи з XVII століття оформлювався і письмово, особливо в тих випадках, коли молодим як придане надавали землю. В міру того, як загострювалася земельна проблема, письмове оформлення шлюбного договору стало обов'язковим. Договір фіксувався відповідними документами - шлюбними чи віновними листами. У відповідності із звичаєвим правом під час укладання договору сторони домовлялися про розмір приданого нареченої, яке складалося з "скрині" та "худоби", внеску нареченого (так званого "віна" та "привінка"), а також внеску батьків й родичів [7, с. 143-144]. Для здійснення цієї акції батьки нареченого та нареченої збиралися на змовини, в яких нерідко брала участь і молода пара.

Однією з найважливіших умов шлюбного договору було наділення молодих землею. Нареченому, як правило, скрізь давали землю, нареченій - лише в деяких регіонах України. Натомість, їй виділяли посаг, який наприкінці XIX століття в основному включав "скриню" - постіль, одяг, білизну. Щодо колись головної частини посагу - "худоби", яка за традицією включала батькове придане (худобу, землю, гроші), то вона рідко коли включалася до шлюбної угоди, що було пов'язано з обезземеленням селянства. Однією з особливостей внутрісімейних майнових відносин українського селянства можна вважати поширену практику надання нареченій материзни - тієї частини землі, що передавалася у спадщину тільки по жіночій лінії. Одержавши цю землю, наречена могла за власним міркуванням розпоряджатися доходами з неї, про що також можна було зазначити в шлюбному договорі. Як правило, цей дохід використовувався на власні потреби, а також на підготовку посагу для дочок.

Взагалі, земля як придане була тим стрижнем, навколо якого будувалася вся система шлюбного договору та шлюбних звичаїв. У той же час її значення при укладанні шлюбу не було однаковим. Найбільшої ваги воно набувало в регіонах з найконсервативнішою системою землеволодіння та землекористування, відповідно позначаючись на цінностях шлюбу. Там, де наявності землі при укладанні шлюбу надавали великого значення, роль молоді була незначною. І це логічно, адже в договорі йшлося не про почуття молодих, а про "поле", яке належало батькам.

Таким чином, участь молодих людей у вирішенні питання про одруження, як і структура шлюбного договору, були показниками демократизації суспільства та егалітаризації (рівноправності) членів сім'ї. З плином часу система традиційних шлюбних звичаїв істотно змінюється, з зміною державного режиму на території України відповідно змінювалося й законодавство, і, як наслідок, інститут шлюбного договору був забутий на території України на багато років.

В той час, як в більшості європейських країн в буржуазний період розвитку суспільства відбуваються значні зміни в нормотворчому процесі і інститут шлюбного договору стає важливим правовим інститутом, то в Російській імперії (за винятком деяких територій, населення яких сповідувало католицьку релігію) питання щодо шлюбних угод вирішувалося дещо інакше. Зведення законів, яке існувало в Російській імперії, не містило спеціального розділу чи норм, присвячених шлюбним договорам подружжя, ігноруючи тим самим традиції, що склалися в народі. Незважаючи на це, як писав І. Оршанський, "...ціла маса договірних правовідносин, чужих нашому офіційному праву, збереглася в народних звичаях з часів допетровських, свідчаючи про те, що галузь російського права далеко не вичерпується постановами Зведення і практикою загальних судових місць"[4, с.65].

І.Жилінкова в статті "Розвиток інституту шлюбного договору" подає офіційну позицію стосовно шлюбних угод. Офіційне законодавство хоч і не регламентувало умови укладення шлюбних угод, але дозволяло подружжю вступати між собою у всі незаборонені угоди (ст.ст. 116, 177 Зведення законів Російської Імперії). Тому деякі юристи не бачили в чинних правових нормах законодавчих перешкод до укладення шлюбних договорів. А.Ворс, наприклад, зазначав, що "подружжя можуть укладати один з одним, до вступу і перебуваючи в шлюбі... договори, відомі іншим системам права в межах Імперії (польському праву, остзейському праву) під назвою "передшлюбних" або "шлюбних договорів" [4, с.66]. Це могли бути договори про володіння нерухомістю, про долю посагу, рядні записи і т. ін. В обов'язковому порядку в Російській Імперії особливі шлюбні договори укладалися у випадках, коли у шлюб вступали особи

Імператорського дому (ст. ст. 189, 190 Основного державного закону, 1906 р.) [4, с.66].

Зміна відносин власності стала відмінною рисою після жовтневого періоду розвитку суспільства. Ідеологія невизнання приватної власності знайшла своє відображення і в сфері шлюбу та сім'ї. Що стосується шлюбного договору, то в перші післяреволюційні роки теоретично його намагалися пристосувати до нових умов життя. Це було викликано тим, що зовсім ігнорувати традиції та умови життя селянського населення Російської імперії, які склалися століттями, було неможливо. Тому обговорювалася можливість укладення (в першу чергу між членами селянської сім'ї) так званих господарсько-шлюбних договорів [6,134]. Однак законодавчого закріплення цей інститут у той час так і не знайшов. Вчені по-різному пояснювали цей факт. Одні посилялися на відсутність практики укладення шлюбних договорів; інші вважали, що в їх укладенні немає необхідності, бо держава врегулювала всі майнові відносини подружжя нормативним шляхом. Навряд чи такі пояснення можна сьогодні визнати достатніми. Насправді ж шлюбний договір просто не вписувався в структуру жорсткого, імперативного регулювання сімейних відносин, що складалося в той час, у зв'язку з чим і не був прийнятий, а пізніше став своєрідним уособленням ворожого капіталістичного світогляду.

Таким чином, в даній праці на основі досліджень ряду авторів була спроба продемонструвати, що інститут шлюбного договору не є актом сьогодення і не притаманний виключно одній країні. Шлюбний договір був відомий країнам Західної і Східної Європи вже в ранній період їх розвитку. Спочатку інститут шлюбного договору був нерозривно пов'язаний із звичаями та традиціями, що існували в певній країні, насамперед з інститутом заручин, під час яких і вирішувалися найважливіші майнові питання. І якщо спочатку дії при укладенні шлюбного договору досить часто носили формальний характер, то поступово інститут шлюбного договору набуває правового оформлення та правового значення.

У законодавство України поняття "шлюбний контракт" увійшло після набрання чинності Закону України від 23 червня 1992 року "Про внесення змін та

доповнень у Кодекс про шлюб та сім'ю Української РСР, згідно якого, до КпШС було включено ст.27-1, що дало право особам, які укладають шлюб, "за власним бажанням укласти угоду про вирішення питань життя сім'ї і передбачити майнові права і обов'язки членів подружжя". Хоча концепцію шлюбного договору, що його було законодавчо закріплено в КпШС України, не можна визнати досконалою, важливим видається сам факт надання особам можливості створювати для себе мікронорми, які визначають взаємовідносини подружжя і найбільшим чином враховують конкретну ситуацію, що склалася в сім'ї. Наступним кроком на шляху правового регулювання інституту шлюбного контракту стала Постанова Кабінету Міністрів України від 16 червня 1993 року № 457 "Про порядок укладання шлюбного контракту", яка регулювала основні питання, пов'язані зі складанням цього документу. Відтоді минуло десять років, протягом яких було проведено значну роботу, спрямовану на вдосконалення правового регулювання відносин, що складаються з приводу укладення шлюбних договорів. Оновлена концепція цього інституту знайшла своє закріплення в новому Сімейному Кодексі України, де замість однієї статті (ст. 27-1 КпШС), яка регулювала ці відносини, СК передбачає низку статей, які спрямовані на детальне визначення найбільш істотних моментів, пов'язаних з укладанням та реалізацією шлюбного договору.

1. Антокольська М.В. Семейное право: Учебник,-М., 1996.-С.151.
2. Гонгало Б.М., Крашенинников П.В. Брачный договор. Комментарий семейного и гражданского законодательства,-М.,2002.-С.3.
3. Дашкевич П. Предбрачные убытки по обычаям малороссов // Юрид. Вестник. - 1892. Т.Х. - Кн.2.-Февраль.-С.220-221.
4. Жилінкова І.В. Розвиток інституту шлюбного договору // Вісник Академії правових наук України, 2002, №1.-С.60,61,64,65,66.
5. Жилінкова І.В. Інститут заручин: далеке минуле і найближче майбутнє // Вісник Академії правових наук України, 2001, №4.-С.130.
6. Коллонтай А.М. Общий котел или индивидуальные алименты? // Брак и семья.- М.;Л.,1926 С. 134.
7. Культура і побут населення України.-К.,1991.-С.143-144.
8. Полонська -Василенко Н. Історія України.-К.,1992.-Т.1.-С.412. 9. Українська минувшина. Ілюстрований етнографічний довідник, К., 1994.-С.171.

Kravtsiv O.S.

Peculiarities of development of marital agreement institute in Ukraine.

A marital contract is a new legal institute for Ukraine's legislation, although some references to marital contract are observed in custom law of Ukraine.

Keywords: marital agreement